

Performing Cultural Boundary-Making in the Qajar-Era: A Case-Study

Sara Faridzadeh¹

Received April 28, 2020   Acceptance September 15, 2020

Abstract

Introduction: Starting with the 19th century's European expansion and colonization, the contact between Europe and the non-European world has been disproportional. As emerging from Bitterli's typology (1976) of a cultural encounter, this contact can be captured by two inseparable dimensions: the socio-political and the cultural. In the past forty years, the intercultural aspect of colonialism has gained currency in scholarship. Bitterli claims that history of colonialism must reorient itself completely. By this, he means that it cannot be explained solely by the changes in power and interest and the resulting political, administrative, and economic change. Similarly, Mary Louis Pratt (1992) argues that the analysis of the cultural contacts between Europe and the other parts of the world, which has influenced the colonial power relations, has been omitted from the analysis of power, and particularly so in the case of analyses starting from the non-European side.

Method: The present study is to explore the specificity of cultural boundary-drawing by Iranians traveling to Europe in the turn of the 20th century. The process of the cultural boundary-making and the boundary itself shall be observed and be described in its historical context. Travel writing, as a literary genre, and its practice by 19th and beginnings of the 20th century by Persians traveling to Europe can contribute to the understanding of how social actors construct groups as similar and different and how it shapes their understanding toward such groups.

Results and discussion: In Iran's Qajar period, travel activities increased greatly, cumulating into a kind of golden era of Persian travel literature. In the numerous Persian reports of Europe, produced in this era, we find examples illuminating the tension between the motivation of assimilation on

---

1. PhD in sociology, Humboldt University Berlin, Email: sara.faridzadeh@gmail.com

one side and the resistance towards import of stranger's perceptions on the other side. Since fear and fascination have always been the ambivalent tendency of Iranians towards foreign cultures. Especially the travel report of Zāhīr-ad-dawleh (1900), who traveled as a companion of Muḥammad-āli-šāh to Europe at the turn of the 20th century, is going to reveal much of the turbulences in Iranian society before the Constitutional Revolution of 1906. Despite Zāhīr-ad-dawleh's high political status at the court of Muḥammad-āli-šāh, his narrative appears critical and far from self-censorship. In similar conditions, other persons in the court who had the equal position did not dare to speak, not only because of losing their high rank but also because of losing their lives. What is interesting about Zāhīr-ad-dawleh's report is the comparative perspective that he maintains in his observations of the modern European conditions on one hand and the societal situation in Iran on the other hand. At the same time, however, he remains sober about the prospects of a complete acculturation with the European culture.

Conclusion: it can be argued that the travel writings have a lot to say but not discussed before. Despite this report's unique thematic and formal properties, this travel writing has been rarely studied before. Particularly for a Persian travelogue like that of Zāhīr ad-Dawleh, which was configured in regard to a European Other and during the novel experience of alterity, it would be very helpful to examine empirical qualitative data analysis and way it had come to the process of boundary-drawing. This act is one of the first steps towards constructing something that we name it in the future "the Iranian identity" and the (re)construction of a common history.

Keywords: Social and cultural boundaries, boundary-making, alterity, diversity, the travelogue of Zāhīr ad-Dawleh, exclusion, inclusion, Qajar era

Bibliography

- Barth, F. (1998), **Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference**, Middleton: Waveland Press.
- Bauer, M., and Rahn, T. (1997), **Die Grenze. Begriff und Inszenierung**, Berlin: Akademie Verlag.
- Bitterli, U. (1976), **Die "Wilden" und die "Zivilisierten": Grundzüge einer Geistes- und Kulturgeschichte der europäisch-überseeischen Begegnung**, München: Verlag C. H. Beck.
- Daniel, E. (2002), "The Hajj and Qajar Travel Literature", **Society and Culture in Qajar Iran. Studies in Honor of Hafez Farmayan**, (PP: 215-238), in D. L. Elton (Ed.), Costa Mesa, California: Mazda Publishers.

- Durkheim, É. (1981), **Die Elementaren Formen des Religiösen Lebens**, Frankfurt am Main: Verlag der Weltreligionen.
- Eigmüller, M., and Vobruba, G. (2006), **Grenzsoziologie: Die politische Strukturierung des Raumes**, Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Ekbal, K. (1977), **Der Briefwechsel ‘Abbās Mīrzās mit dem Britischen Gesandten MacDonald Kinneir im Zeichen des zweiten russisch-persischen Krieges (1825–1828). Ein Beitrag zur Geschichte der persisch-englischen Beziehungen in der frühen Kadscharenzeit**, Freiburg: Klaus Schwarz Verlag.
- Faber, R., and Neumann, B. (1995), **Literatur der Grenze–Theorie der Grenze**, Würzburg: Königshausen und Neumann.
- Fragner, B. (1979), **Persische Memoirenliteratur als Quelle zur neueren Geschichte Irans**, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Görner, R., and Kirkbright, S. (Hrsg.) (1999), **Nachdenken über Grenzen**, München: Iudicium.
- Koselleck, R. (1979), “Zur Historischen Semantik Asymmetrischer Gegenbegriffe”, in R. Koselleck (Ed.), **Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten**, (PP: 211-259, Frankfurt: Suhrkamp.
- Lamont, M. (1992), **Money, Morals and Manners: The Culture of the French and American Upper-Middle Class**, Chicago: University Chicago Press.
- Lamont, M., and Molnár, V. (2002), “The Study of Boundaries in the Social Sciences”, **Annual Review of Sociology**, No 28: 167–197.
- Mathee, R. (2016), “From Splendour and Admiration to Ruin and Condescension: Wester Travellers ro Iran from the Safavids to the Qajars”, **Iran-Journal of the British Institute of Persian Studies**, No 54: 3-22.
- Medick, H. (2006), “Grenzziehungen und die Herstellung des Politisch-Sozialen Raumes: Zur Begriffsgeschichte und Politischen Sozialgeschichte der Grenzen in der Frühen Neuzeit“, Monika Eigmüller, and Georg Vobruba (Hrsg.), **Grenzsoziologie: Die Politische Strukturierung des Raumes**, (PP: 37-51), Wiesbaden: Springer VS.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران / دوره ۹، شماره ۴، زمستان ۱۳۹۹

شماره صفحات: ۷۷۱-۷۹۷ (نماد علمی پژوهشی، تابلت مستقل)

DOI: 10.22059/jisr.2020.305308.1082

مرزگذاری فرهنگی و اجتماعی در دوره قاجار: مطالعه موردی از درباریان

مظفرالدین شاه

سارا فریدزاده^۱

تاریخ پذیرش: ۹۹/۰۶/۲۵

تاریخ دریافت: ۹۹/۰۲/۰۹

چکیده

هدف اصلی مقاله پیش رو بررسی نحوهٔ برساخت مرز و مرزگذاری فرهنگی و اجتماعی در سفرنامهٔ ظهیرالدوله (همراه مظفرالدین شاه به فرنگ) است. این سفرنامه که در بجهٔ انقلاب مشروطه نگاشته شده، از لحاظ جایگاه اجتماعی-سیاسی نگارنده حائز اهمیت ویژه است. بحث توسعه‌یافتگی و مدرنیزاسیون جامعهٔ ایرانی، لاجرم در ارتباط با کشورهای غربی پیوندی تنگاتنگ داشته است. به‌طور تاریخی و حتی در دوران معاصر، همیشه این سؤال مطرح بوده است که چگونه می‌توانیم ضمن برقراری و حفظ رابطه با غرب، الگویی مطلوب برای توسعهٔ جامعهٔ ایرانی فراهم کنیم؟ این رابطه برای جامعهٔ ایران با مسائل و پیچیدگی‌های فراوانی همراه بوده و از دورهٔ قاجار تاکنون هیچ‌گاه از این پیچیدگی‌ها و تنش‌ها کاسته نشده است. با جستن ریشه‌های تاریخی و فرهنگی و پژوهش دربارهٔ اساس شکل‌گیری این رابطه در بستری تاریخی می‌توان به درک همه‌جانبه‌تری از هویت درحال شکل‌گیری جامعهٔ ایران دست یافت. همچنین تلاش بر این است که با تحلیل محتوای قسمت‌های منتخب سفرنامهٔ مذکور، نخستین لحظه‌هایی که در آن انواع مرزهای اجتماعی و فرهنگی به شکل‌دهی مفهومی «هویت ایرانی» دامن زده‌اند، ثبت شود. به‌علاوه نشان داده شده است که چگونه در این قبیل سفرنامه‌ها محور توجه از پیشرفت کشورهای مقصد به نقص‌های جامعهٔ ایران معطوف شده است و بیشتر از آنکه دیگری ستایش شود، خود ملامت و سرزنش می‌شود.

واژه‌های کلیدی: امر بیگانه، برساخت، دوران قاجار، دیگری، سفرنامهٔ ظهیرالدوله، شکل‌گیری گروه و هویت جمعی، مرزبندی اجتماعی و فرهنگی.

۱. دکتری جامعه‌شناسی از دانشگاه هومبالت برلین، sara.faridzadeh@gmail.com

مقدمه و طرح مسئله

دوران قاجار به عصر طلایی سفرنامه‌نویسی در ایران مشهور است. دلایل ظهور چنین پدیده‌ای بی‌شمار است، ولی گستردگی روابط همیشه فزاینده با اروپا، یا به عبارتی با «غرب» را در قالب سفرهای گوناگون می‌توان جزو عمده‌ترین این دلایل برشمرد. تاکنون داستان آغاز این روند و رویارویی رو به تزاید، بارها و بارها روایت شده است: جنگ‌های ایران و روس و شکست‌های پیاپی ایران به کنجکاوی جدی ایران نسبت به برتری نخست نظامی کشورهای همسایه، مانند روسیه و عثمانی و در مرحله بعد کشورهای اروپایی منجر شد (فراگنر، ۱۹۷۹: ۱۴؛ پرویزی، ۱۹۹۹: ۱۱۰؛ اقبال، ۱۹۷۷: ۲۵). از جمله پیامدهای این کنجکاوی فرستادن هیئت‌های مختلف در قالب‌های دیپلماتیک، دانشجویی و تجاری به غرب و راه‌دادن مستشاران، سفرا و سیاستمداران خارجی به ایران بود. این تبادلات و ملاقات بین فرهنگ‌ها نخست با نیت پرده‌برداری هر چه سریع‌تر از راز برتری غرب برنامه‌ریزی شده بود (رینگر، ۲۰۰۱: ۷).

سفرها صورت گرفت و سفرنامه‌ها نوشته شد؛ گاهی حتی دستوری و سفارشی که به سفارت‌نامه مشهور بود. گرچه به‌ظاهر سازوکارهای روایی سفرنامه‌ها و تا حدود زیادی مضامین آن‌ها یکسان ماند و تکرار شد، مرزهای مفهومی این مضامین تکرار شونده و رویکرد به آن‌ها یکسان نماند و طی سال‌های متمادی و در طول تاریخ^۱ (کوزلک، ۱۹۷۹) دستخوش تحولات اساسی شد. از آن حسن نیت اولیه، انتظارات خام و نسنجیده، بهت و حیرت و غالباً شیفتگی به هر آنچه غیر از خود و ناآشنا و نامأنوس بود، در سفرنامه‌های اواخر دوران قاجار دیگر خبری نبود. آن ساده‌دلی معصومانه^۲ جای خود را به بدبینی و غالباً انتقاد از خود داده بود. حال سؤال اساسی اینجاست که این جابه‌جایی مرزهای مفهومی و این چرخش رویکرد را با چه ابزار مفهومی و کدام پشتوانه نظری می‌توان بررسی و تحلیل کرد؟

هدف اصلی مقاله حاضر این است که با مطالعه موردی سفرنامه‌ی ظهیرالدوله (همراه مظفرالدین‌شاه به فرنگ)، چگونگی شکل‌گیری امر بیگانه^۳ از طریق عمل مرزبندی^۴ ترسیم شود

-
1. Begriffsgeschichtlich
  2. Naivety
  3. Fremdheit
  4. Practice of Boundary-Making

و اینکه در نهایت بررسی شود مرزبندی‌های موجود در متنی ادبی-تاریخی می‌تواند چه معنا و مفهوم و درس‌هایی برای جامعه معاصر ایران داشته باشد و از لحاظ معرفت جامعه‌شناختی چه افقی پیش روی ما می‌گشاید.

پیشینه پژوهش

تاکنون در عرصه علوم انسانی پژوهش‌های بسیاری درباره مفهوم انتزاعی مرز و مرزگذاری انجام شده است؛ برای مثال می‌توان به مطالعه مدیک (۱۹۹۱) اشاره کرد که از منظری تاریخی و جامعه‌شناسانه، دیدی کلی برای پژوهش در این عرصه به خواننده ارائه می‌دهد. همچنین فابر و نویمان (۱۹۹۵) با مجموعه مقالاتی که درباره مرز و مرزگذاری جمع‌آوری کرده‌اند، این مفاهیم را در بستر علوم انسانی (جامعه‌شناسی، تاریخ، انسان‌شناسی، فلسفه، جغرافیای اجتماعی و ادبیات) بررسی کرده‌اند. از جمله مطالعات دیگری که در این حوزه انجام شده است، می‌توان به پژوهش‌های باوئر و ران (۱۹۹۷) و گورنر و کیرکبرایت (۱۹۹۹) اشاره کرد. در نهایت می‌توان از آثار آیگمولر و وربوربا (۲۰۰۶) و توماس (۲۰۰۸) یاد کرد که به‌طور اختصاصی مفهوم مرز را از منظر اجتماعی بررسی کرده‌اند.

از دیدگاه اجتماعی، مرزها امر خودی را از امر بیگانه جدا می‌کنند و می‌توانند با ایجاد تمایز، واقعیت‌های اجتماعی را سازمان داده و نظام‌مند کنند. از آنجا که نقطه عزیمت نظری پژوهش پیش‌رو مفهوم مرز و مرزگذاری در متن سفرنامه‌ها خواهد بود، با تکیه بر پژوهش‌های پیشین در علوم اجتماعی، عملیاتی‌کردن و کاربست این مفهوم می‌توان به چارچوب نظری مناسبی دست یافت.

تاکنون پژوهش‌های مدون جامعه‌شناختی بر روی سفرنامه‌های ایرانی به اروپا انگشت‌شمار بوده است. به‌طورکلی اقبال به سفرنامه‌های فارسی، به‌ویژه سفرنامه‌های دوران قاجار به بعد، تنها نیم‌قرن است که بیشتر شده و پژوهشگران با تصحیح و در گام بعد، چاپ این متون، آن‌ها را در دسترس عموم قرار داده‌اند؛ برای مثال سفرنامه میرزا صالح شیرازی، که یکی از مهم‌ترین و تأثیرگذارترین سفرنامه‌های عصر قاجار به‌شمار می‌آید، پس از سال‌ها بعد از نگارشش، برای اولین بار در سال ۱۳۴۷ به تصحیح سید محمدعلی شهرستانی به چاپ رسید. حتی در حال

حاضر نیز ممکن است در گوشه و کنار برخی کتابخانه‌های شخصی، نسخ خطی یافت شوند که در انتظار تصحیح و بازنویسی باشند. علاقه به دست‌بندی، آرشیو و مدون‌ساختن متون تاریخی در ایران علاقه‌ای نسبتاً متأخر به حساب می‌آید که شاید باید ریشه کاستی در این زمینه را در شفاهی‌بودن فرهنگ ایرانی و تکیه آن بر انتقال سینه به سینه آموزه‌ها و تجارب فرهنگی جست‌وجو کرد.

از جمله مهم‌ترین پژوهش‌ها در زمینه سفرنامه‌های دوران قاجار می‌توان از اثر برت فراگنر با نام *خاطرات نویسی ایرانیان* (۱۹۷۹) یاد کرد که سفرنامه‌های ایرانی دوره قاجار را جزء اصلی‌ترین منابع تاریخی این دوران ذکر می‌کند و در این باره نکات بسیار حائز اهمیت و موشکافانه‌ای عنوان می‌کند. نمونه بعدی پژوهش توکلی طرقي (۲۰۰۱)^۱ است که توجه بین‌المللی به این حوزه را به خود جلب کرد. طرفی در این اثر کوشیده است با ارائه متون تاریخی فارسی روند تاریخ‌نگاری غالب را با دیدی انتقادی بنگرد و درکی جدید از مفهوم تجدد ارائه دهد. از جمله اثر دیگری که به معرفی و بررسی سفرنامه‌های فارسی اختصاص یافته است، اثر نغمه سهرابی (۲۰۱۲)^۲ است که به بررسی سفرنامه‌های دوران قاجار به اروپا می‌پردازد. سهرابی با تحلیل تفسیری مهم‌ترین سفرنامه‌های آن دوران پی به مناسبات اجتماعی و فرهنگی جامعه ایران آن دوره برده است. همچنین تلاش نویسنده در آن است تا با بازخوانی تاریخی روابط ایران و اروپا، با دیدی وسیع‌تر و از منظری جهانی به جایگاه جامعه ایران نظر بیفکند.^۳

نکته‌ای که درباره تمام این پژوهش‌ها می‌توان عنوان کرد، رویکرد آن‌ها به سفرنامه به‌مثابه منبعی تاریخی و فرهنگ‌شناسانه است. همه پژوهش‌های فوق در نوع خود از زمره مهم‌ترین و ارزشمندترین‌ها هستند، لکن آن جنبه‌ای که در بیشتر پژوهش‌های مربوط به سفرنامه‌ها مغفول مانده است، معرفت جامعه‌شناسانه‌ای است که می‌توان با بررسی و تحلیل این دست از متون به آن دست یافت. در ادامه، به‌کمک ارائه چارچوب نظری و ابزار مفهومی که نظریه‌های جامعه‌شناسی در اختیار ما قرار می‌دهد، این وجه از سفرنامه‌ها را بیشتر برجسته کرده‌ایم.

1. Refashioning Iran: Orientalism, Occidentalism and Historiography

2. Taken for Wonder

۳. برای مطالعه بیشتر درباره سفرنامه‌های دوران قاجار در قالب مقاله، رجوع کنید به پژوهش‌هایی از: مانه (۱۹۹۸)،

دانیل (۲۰۰۲) و رینگر (۲۰۰۲).

تعریف مفاهیم پژوهش و چارچوب نظری

از جمله مفاهیم کلیدی این نوشته، مفهوم مرز و مرزبندی است. از آنجا که شکل‌گیری «دیگری» تنها با بیگانگی‌پنداشتن امری و ایجاد مرزهای نمادین فرهنگی و اجتماعی حول امر بیگانه (غرابت)^۱ تحقق می‌یابد، می‌توان نتیجه گرفت هر کجا صحبت از «دیگری» باشد، لاجرم با نوعی بیگانگی و مرزبندی نیز مواجه خواهیم بود. به عبارت دیگر ایجاد مرز و عمل مرزبندی^۲ به تولید امر بیگانه و درنهایت به شکل‌گیری «دیگری» می‌انجامد. مفهوم مرز و مرزبندی در جغرافیا، فلسفه و علوم اجتماعی ریشه دارد و به‌طور کلی در علوم انسانی به‌صورت استعاری از آن بسیار استفاده می‌شود. مرزها هم فضاها و مکان‌ها را از هم جدا می‌کنند و هم تمایزات فرهنگی و اجتماعی را (آیگمولر و وبروبا، ۲۰۰۶: ۹). مرزها به تمایزات سروشکل می‌دهند و واقعیت‌های اجتماعی را صورت‌بندی و نظام‌مند می‌کنند؛ به این معنا که به‌عنوان ابزار کمکی برای جهت‌یابی و دسته‌بندی واقعیات اجتماعی به‌کار گرفته می‌شوند؛ از این رو نه‌تنها در عرصه روزمره، بلکه در عرصه علمی نیز محبوبیت بسزایی یافته‌اند (رویتز، ۲۰۰۲: ۲).

مرزگذاری اجتماعی و فرهنگی و شکل‌گیری گروه‌ها و اجتماعات جزء مسائل اصلی جامعه‌شناسی به‌حساب می‌آیند؛ برای مثال نمونه کلاسیک و بسیار مشهور به‌کارگیری این مفهوم را می‌توان در اثر «صور بنیانی حیات دینی» دورکیم (۱۹۸۱ [۱۹۱۲]) جست‌وجو کرد. دورکیم در این اثر استدلال می‌کند که تفاوت تجربه دینی با دیگر تجربه‌ها در این است که تجربه دینی بین عرصه امر مقدس^۳ و نامقدس (دنیوی)^۴ تمایزی نمادین ایجاد می‌کند. این دو عرصه در تقابل با یکدیگر قرار دارند و همدیگر را طرد^۵ می‌کنند. همچنین این عرصه‌ها در نسبت^۶ با یکدیگر تعریف می‌شوند و معنا پیدا می‌کنند. همچنین عرصه مقدس در برابر عرصه نامقدس از سوی ممنوعیت‌ها و مناسک گوناگون محافظت می‌شود (دورکیم، ۱۹۸۱: ۲۳۴، ۲۵۰).^۷

1. Foreignness, Fremdheit
2. Boundary Work
3. Sacred
4. Profane
5. Exclude
6. Relationally Defined

۷. مثلاً یک فرد کاتولیک گناهکار نمی‌تواند تا زمانی که اعتراف نکرده است، آیین عشای ربانی را به‌جا بیاورد (دورکیم، ۱۹۸۱: ۲۷۱).

زیمل در یکی از مقالات^۱ خود در کتابش به نام *جامعه‌شناسی؛ انواع گوناگون جامعه‌پذیری* (۱۹۸۳ [۱۹۰۳])، تأملات خود را دربارهٔ مرز و مرزبندی و تفکیک واحدهای مکانی با توجه به مضامین ذهنی و روانی^۲ (زیمل، ۱۹۸۳: ۲۲۱) آن‌ها درج کرده است. وی ابتدا مکان (فضا) را به فرمی توصیف می‌کند که تنها به کمک محتوا قدرت اثربخشی‌اش را می‌گیرد؛ همان‌طور که زبان نیز فرایندهای ذهنی^۳ را بیان می‌کند که البته در میان کلمات و نه توسط خود کلمات جاری هستند. (همان: ۲۲۲). از منظر وی، این مکان (فضا) نیست که اهمیتی اجتماعی دارد، بلکه مکان اینجا تنها چون ظرفی عمل می‌کند که محتوای ذهنی درونش واقعیت‌های اجتماعی را تولید (ایجاد)^۴ می‌کنند. کارکرد مرزها در اینجا شکل‌دادن و قاب‌بندی این ظرف مکانی است.

زیمل کلیدی‌ترین اندیشهٔ خود دربارهٔ پدیدهٔ مرز را در یک جملهٔ دقیق بیان می‌کند: «مرزها واقعیتی مکانی (فضایی) با تأثیری جامعه‌شناختی نیستند، بلکه واقعیتی جامعه‌شناختی هستند که صورتی مکانی (فضایی) دارند» (همان: ۲۲۹). با این حساب مرزها نزد زیمل به خودی خود هیچ‌اند. مرزها در رابطه با انسان‌ها و از طریق مرزگذاری تجسم می‌یابند. زیمل با این اندیشه‌اش سعی در غیرطبیعی جلوه‌دادن مرزها می‌کند. از نظر او در برابر طبیعت هر مرزی دلبخواهی^۵ است (همان: ۲۲۷).

مفهوم مرز و مرزگذاری نزد اندیشمندان متأخر نیز اهمیت بسزایی دارد. مثلاً نزد فوکو و سعید «خود»^۶ و «دیگری»^۷ برساخت‌هایی^۸ هستند که توسط مرزهای نمادین و عمل مرکزگی از یکدیگر جدا می‌شوند (فرهنگ‌ها تنها از راه سلبی و نگاتیو می‌توانند خود را اثبات کنند) (فوکو، ۱۹۹۵: ۹). تفاوت میان «شرق»^۹ و «غرب»^{۱۰} نیز از همین دست است. از منظر بارت، گروه‌های قومیتی به‌هیچ‌وجه واحدهای مستقل و ذاتاً از یکدیگر منفک به حساب نمی‌آیند، بلکه

1. Der Raum und die räumliche Ordnung Der Gesellschaft“

2. Seelische Inhalte

3. Gedankenprozesse

4. Erzeugen

5. Willkür

6. Self

7. Other

8. Construct

9. Orient

10. Occident

برساخت‌هایی هستند که در کنش متقابل عمل می‌کنند، اما توسط مرزهای فرهنگی-اجتماعی از یکدیگر جدا می‌شوند (بارت، ۱۹۹۸: ۹).

از نظر لامون و مونار، دو جامعه‌شناس فرانسوی، در علوم اجتماعی با دو نوع مرزبندی، نمادین^۱ و اجتماعی^۲ روبه‌رو هستیم. مرزهای سمبلیک یا نمادین ابزاری هستند که به واسطه آن، اشیاء، افراد، گروه‌ها، رفتارها و حتی زمان و مکان از هم تفکیک و طبقه‌بندی می‌شوند. این نوع خط و خطوط بیشتر در مقوله‌هایی مانند هنجارها، امور ممنوعه، تابوها، رویکردهای فرهنگی، شیوه‌های متفاوت فکر و عملکردهای متفاوت جلوه‌گر می‌شوند. مرزهای نمادین قادر هستند گروه‌های مختلف را از هم جدا کنند و حس اشتراک به آن‌ها ببخشند. مرزهای اجتماعی در واقع حالت تجسد یافته تمایزهای اجتماعی هستند که در توزیع نامتوازن منابع (مادی و غیرمادی) و دسترسی نابرابر به آن‌ها و همچنین به منافع و جایگاه‌های اجتماعی خود را نمایان می‌کنند (لامون و مونار، ۲۰۰۲: ۱۶۸). براساس نظریه لامون و مونار، مرزهای نمادین برای به‌وجود آمدن مرزهای اجتماعی شرطی لازم، ولی ناکافی هستند (لامون و مونار، ۱۹۹۲: ۱۷۴). مرزهای نمادین تنها زمانی به مرزهای اجتماعی تبدیل می‌شوند که به طرز گسترده‌ای بر آن‌ها توافق وجود داشته باشد. در این حالت، آن‌ها قابلیت این را پیدا می‌کنند که کنش‌های اجتماعی را شکل دهند؛ البته شایان ذکر است که هر دوی این مرزها به یک اندازه واقعی و تأثیرگذار هستند. تنها سطوح تأثیرگذاری آن‌ها متفاوت است. اولی در سطح بین‌الذهانی عمل می‌کند؛ درحالی‌که دومی در سطح گروه‌ها قابل مشاهده است.

هنگامی که در رابطه‌ای مرزهای «خودی» و «ناخودی» (امر بیگانه/ امر آشنا) را مشخص کرده‌ایم، شرایط را برای ایجاد بیگانگی مهیا کرده‌ایم؛ بنابراین بیگانگی و به تبع آن «دیگری»، محصول ایجاد مرزها و برجسته کردن تمایزهاست. تعریفی که در این پژوهش برای مفهوم «دیگری» در نظر گرفته شده است، تعریفی است که در آن دیگری به مثابه یک برساخت فهمیده می‌شود. با توجه به این مسئله، تعریف جامعی که می‌توان از دیگری ارائه داد متعلق به مونکلر و لادویگ است. از نظر آن‌ها امر بیگانه^۳ مقوله‌ای است که از طرفی به‌عنوان امری «نامربوط»^۴

1. Symbolic Boundaries
2. Social Boundaries
3. Fremd
4. Nichtzugehörig

از طرف فرد، افراد یا گروه‌ها طرد می‌شود و از طرف دیگر، ناآشنا و نامأنوس است. اولین بعد معنایی را بعد اجتماعی^۱ و دومی را بعد فرهنگی یا زیست‌جهانی^۲ می‌نامند (مونکلر و لادویگ، ۱۹۹۸: ۱۲). هریک از این ابعاد تنها در یک رابطه متقابل و توسط آن معنا پیدا می‌کنند. بعد اجتماعی بیگانگی با طرد افراد یا گروه‌ها تحقق می‌یابد و بعد فرهنگی آن با طرد نظام معنایی و شناختی ناآشنا و بیگانه به حیطة مأنوس و آشنای خود. براین اساس، امر بیگانه حین ایجاد مرز در مواجهه با دیگری به وجود می‌آید. به تعبیر مونکلر و لادویگ بیگانگی امری مستقل و مطلق نیست و تنها در پیوند با یک موقعیت معنا می‌یابد. درک امر بیگانه دارای طیف‌بندی است و می‌تواند از بسیار شگفت‌انگیز تا بسیار منزجرکننده در حال تغییر باشد. به علاوه امری که «دیگرگونه»^۳ و «بیگانه» است، نه به صورت انسان‌شناختی، بلکه کاملاً به صورت فرهنگی تعیین می‌شود و بسته به زمان و مکان نیز متغیر است (استرهامل، ۱۹۹۵: ۱۱۵).

با تلفیق نظریه لامون و مونار درباره انواع مرزبندی و نظریه مونکلر و لادویگ درباره انواع بیگانگی می‌توان به چارچوب نظری مناسبی برای این پژوهش رسید.

ظهِیرالدوله و سفرنامه‌اش

میرزاعلی خان بین سال‌های ۱۲۴۳ تا ۱۳۰۳ هجری شمسی می‌زیسته است. خانواده او خانواده‌ای اشرافی با اصل و نسبی ترکمن از سلسله قاجار بود. پدر و حتی پدربزرگش از زمره مقام‌های ارشد حکومت قاجار به حساب می‌آمدند. در یازده سالگی پدرش، محمد ناصرخان را از دست داد. پس از درگذشت وی، به مناسبت اعتمادی که ناصرالدین‌شاه به این خاندان یافته بود، علی‌خان را در سال ۱۲۵۷ هجری شمسی با همان لقب ظهِیرالدوله و با سمت ایشیک آقاسی باشی (به زبان امروز: وزیر تشریفات) در دربار منصوب کرد (فراگنر، ۱۹۷۹: ۱۲۳؛ رضوانی، ۱۳۷۱: ۹). علاوه براین، ناصرالدین‌شاه هنگامی که علی‌خان شانزده ساله بود، یکی از دختران خود را به عقد او درآورد.

نظری سطحی بر زندگی علی‌خان این تصور را به ذهن متبادر می‌کند که وی در زمانه خود نمونه تمام‌عیار یک درباری متداول بوده است: اصل و نسبی اشرافی، تحصیلات عالی، مقام،

-
1. Soziale Fremdheit
  2. Kulturelle/ Lebensweltliche Fremdheit
  3. Andersartig

سمت و لقب موروثی و از همه مهم‌تر، ارتباط سببی با ناصرالدین‌شاه. بیشتر درباریان آن دوره به دلیل غرق‌شدن در رفاه مالی و تجملات بی‌حد و حصر و روابط و تانی‌های درون نظام حکومتی، درک صحیحی از مناسبات و مسائل جامعه آن روزگار نداشتند، اما زندگی ظهیرالدوله به سبب طریقی که برگزید، مسیر دیگری یافت. او عضو یکی از بزرگ‌ترین فرقه‌های درویشی وقت، یعنی دراویش نعمت‌اللهی و یکی از پیروان سرسخت صفی‌علیشاه، قطب این فرقه شد. به ظاهر ظهیرالدوله ابتدا به دستور ناصرالدین‌شاه برای گردآوری اطلاعات به این مجمع وارد شد، اما پس از مدتی جزو حلقه مقربین صفی‌علیشاه و شیفته وی شد (افشار، ۱۳۵۳: ۳۰۹). صفی‌علیشاه نیز به وی علقه‌ای خاص پیدا کرد و به او لقب «مصباح‌الهدایه» داد. ظهیرالدوله نزد قطب آن‌چنان به علو درجات رسید که به جانشینی وی منصوب شد (فراگنر، ۱۹۷۹: ۱۲۴). علی‌خان ظهیرالدوله پایه‌گذار انجمن اخوت درون فرقه صفی‌علی‌شاهی بود که پس از درگذشت صفی‌علیشاه آن را در سال ۱۲۷۸ هجری شمسی علنی کرد. در واقع بنا بود این انجمن ادای دینی به علاقه ظهیرالدوله به سازمان‌های فراماسونری باشد. علاوه بر این انجمن توانسته بود سنت‌های صوفیگری و مؤلفه‌های فراماسونری را با برنامه‌های سیاسی-اجتماعی و مشروطه‌خواهانه پیوند دهد (صفایی، ۱۳۴۴: ۱۳۹)؛ پیوندی از لحاظ تاریخی بدیع بین عرفان و عمل اجتماعی^۱ که به زایش الگوهایی تازه منجر شد و صوفیان را از گوشه دنج خود به مرکز تحولات اجتماعی سوق داد. هدف انجمن اخوت این بود که با مؤنست اعضایی که بیشتر آن‌ها از لحاظ دولتی بلندمرتبه و باسواد بودند، با مفاهیمی چون انسانیت، برادری و مسئولیت اجتماعی، در آن‌ها رویکردی ضداستبدادی و علیه حکومت مطلقه وقت رشد دهد. یکی از ویژگی‌های ظهیرالدوله که شخصیت و آثارش را شایسته پژوهشی مستقل می‌کند، همین برقراری ارتباط میان دو قطب متضاد و دو وجه به کلی متفاوت در زندگی‌اش است. او توانسته بود هم دولت‌مردی بلندمرتبه در دربار و هم منتقدی جدی باشد؛ به طوری که هیچ‌وقت مطالبات مشروطه‌خواهانه‌اش به نظر مظاهرانه و جعلی^۲ نرسید؛ زیرا توانسته بود اندیشه‌های انتقادی‌اش را وارد حوزه عمل کند و به اصطلاح جامعه عمل ببوشاند.

---

1. Social Practice
2. Unauthentic

این دوگانگی منتقد حکومت و در عین حال جزو متصدیان بلندپایه آن بودن، در یکی از آثارش^۱ بیش از بقیه مشهود است. سفرنامه ظهیرالدوله به فرنگ یکی از مهم‌ترین سفرنامه‌های زمانه خود است. آنچه در این متن تاریخی آمده است، تنها بازتاب نظرات شخصی و توصیفات ابژکتیو نگارنده نیست و نمی‌تواند باشد. گونه‌های ادبی همیشه در تعامل با محیط اجتماعی خود شکل می‌گیرند و هم‌زمان بازتاب‌دهنده ساختارها و مناسبات اجتماعی و فرهنگی جامعه نویسنده نیز هستند. مهم این است که بتوان به‌صورت روشمند و با تکیه بر چارچوب نظری مناسب، به تحلیلی گویا و صورت‌بندی دقیق از داده‌های موجود دست یافت.

مظفرالدین‌شاه در آخرین روزهای سال ۱۳۱۷ هجری قمری (۱۲۷۹ هجری شمسی)، یعنی حدود شش سال قبل از به وقوع پیوستن انقلاب مشروطه، اولین سفر خود را به اروپا برای مداوا آغاز کرد. تعداد همراهانش بسیار بودند که یکی از آنان علی‌خان ظهیرالدوله بود (رضوانی، ۱۳۷۱: ۶). این مسافرت حدود هشت ماه طول کشید. مسیر سفر آن‌ها از تهران شروع شد و از شهرهای شاه‌آباد، ینگه‌امام، قزوین، رشت، آستارا، باکو، نخجوان، تفلیس، ورشو و کشورهای چوچن آلمان و سوئیس گذشت و در نهایت به فرانسه ختم شد. در راه برگشت از بلژیک، هلند، اتریش، مجارستان، بلغارستان و عثمانی و روسیه عبور کردند تا اینکه بالاخره از راه دریای خزر به ایران بازگشتند. آن‌ها در طول اقامت خود در فرانسه در باغی در حومه پاریس اقامت داشتند. بنا بود فرایند معالجه نیز در همین مکان صورت بگیرد؛ به همین دلیل ملاقات و دیدارهای سیاسی اگر هم انجام می‌شد، بسیار کوتاه و غیررسمی بود؛ بنابراین سفرنامه ظهیرالدوله با اینکه از لحاظ فرمی در زمره سفرنامه‌ها و گزارش‌های رسمی دولتی از سفرهای خارجی و گزارش دیدارها با مقامات رسمی گنجانده شده، از لحاظ درون‌مایه بسیار روان‌تر و صمیمی‌تر از گزارش‌های ذکرشده نگاشته شده است. این سفرنامه با نثری بی‌طمطراق و بی‌تکلف در مقابل لحن غالباً خشک و اداری سفرنامه‌ها، توانسته است همدلی و همراهی خواننده را برانگیزد.

۱. ظهیرالدوله آثار مکتوب بسیاری از خود به جا گذاشته است؛ برای مثال می‌توان از کتاب «چفته صفا» نام برد که به گفته خود نویسنده مجموعه‌ای از مطالب گوناگون است که به کشکول شیخ بهایی شباهت دارد.

تحلیل متن

در سفرنامه حاضر با دو دسته مواجهه با امر بیگانه و در واقع تلفیق مرزهای اجتماعی و فرهنگی روبه‌رو هستیم. در ادامه، با آوردن گویاترین نمونه‌ها و نیز درون‌مایه‌هایی که در متن با تفصیل بیشتری به آن پرداخته شده، قسمت‌هایی از سفرنامه، متناسب با چارچوب نظری مدنظر، تحلیل محتوا و تفسیر شده است.

دسته اول: اکتساب‌نشدنی فرهنگی و مطرود اجتماعی^۱: امر بیگانه نزد کیست؟ «خود» یا «دیگری»؟

در بیشتر مواقع در ارتباط و مواجهه با امر بیگانه با موقعیت‌هایی روبه‌رو هستیم که هم از لحاظ فرهنگی بی‌اندازه نامأنوس و غیرقابل‌آمیزش با نظام واقعیت‌های^۲ آشنا و مورد اعتماد می‌آیند و هم از لحاظ اجتماعی در گروه متعلقات خودی نمی‌گنجد و از آن طرد می‌شوند (از عضویت درون گروه منع می‌شوند)؛ یعنی مرزهایی که حول امر بیگانه حلقه زده‌اند، غیرقابل‌عبور، بی‌انعطاف و خدشه‌ناپذیر به نظر می‌آیند.

اینکه مسافران در سرزمین‌های بیگانه بیشتر در ارتباط با امور بیگانه و ناآشنا و بدون حتی کمترین قابلیت جذب و پذیرش در گروه و نظام معنایی خودی قرار بگیرند، امری بسیار متداول است که نمونه‌هایش در سفرنامه‌ها مکرر یافت می‌شود. آنچه در سفرنامه ظهیرالدوله نوظهور است، پدیده مواجهه با امر بیگانه در سرزمین خود و حتی قبل از عبور از مرزهای جغرافیایی و ورود به سرزمین بیگانه است. به نظر نویسنده این امور از منظر فرهنگی بسیار نامأنوس و از منظر اجتماعی مطرود هستند. نمونه بارز این امر در متن سفرنامه زمانی است که گروه ملازمان مظفرالدین‌شاه در راه قزوین به رشت سوار درشکه می‌شوند. درشکه‌چی به نظر ظهیرالدوله بسیار عجیب و رفتار و گفتارش درک‌نشدنی است:

«پیش خودم فکر می‌کردم و تعجب داشتم که سید ایرانی چرا باید اسمش باقراوف باشد و حال آنکه عمامه هم دارد و قبا بلبند هم می‌پوشد که آقا سید اسدالله باقراوف مشغول صحبت شد و حکایت از شخصی می‌کرد و می‌گفت آن شخص در همین مهمان‌خانه یک

1. Inkommensurable Unvertrautheit und symbolische Exklusion
2. Wirklichkeitsordnung

شب عوض مشروبات مسکو (چرنیل) خورد. هرچه فکر کردم که چرنیل اسم کدام یک از مشروبات است، چون در مشروبات هیچ همچو اسمی نشنیده بودم، نفهمیدم. بعد از ساعتی معلوم شد آقا مرکب تحریر را می‌فرمایند. تعجبم مبدل به افسوس و تغیر شد که چرا شخص ایرانی سید، این‌قدر باید روس‌مآب باشد و از زبان وطن و پدر خودش متأذی که اسم مرکب را فراموش کرده است» (ظهیرالدوله، ۱۳۷۱: ۵۱).

در متن فوق از طرفی موقعیت از لحاظ فرهنگی برای نویسنده ناآشناست (فرد سید با قبا و عمامه سیدی مغایر با ظاهرش عمل می‌کند و تعجب نگارنده را برمی‌انگیزد). از طرف دیگر آنچه قابل تأمل است، رابطه نامتقارنی است که از سوی مرزهای اجتماعی بین خودی و غیرخودی ایجاد شده است. ظهیرالدوله در نوشته‌اش درشکه‌چی را بابت استفاده از کلمات روسی و رفتار روس‌مآب از دایره خودی‌ها طرد می‌کند و در کلامش حتی نوعی تحقیر و فرودستی به فرد روس‌مآب به چشم می‌خورد. نگارنده در ارتباط با فرد ناآشنا (سید اسدالله) سه عنصر را برجسته می‌کند: اسم ترکیبی وی (سید اسدالله باقراوف)، استفاده از کلمات بیگانه در مکالمه روزمره و قرین کردن مؤلفه زبان با اصالت و ریشه فرد (زبان وطن و پدر خود).

ظهیرالدوله در متن متذکر می‌شود که ابتدا از دیدن منظره فرد غریبه متعجب شده است، اما در ادامه، حیرت او به خشم و تحقیر فرد ناشناس تبدیل می‌شود؛ به عبارت دیگر مرزهایی که امر بیگانه را متجسم می‌کنند، فرهنگی هستند، ولی به تدریج اجتماعی نیز می‌شوند. فرد مذکور از عضویت در گروه «ایرانی اصیل» رانده می‌شود و در واقع جایگاه خود را از دست می‌دهد. «شخص ایرانی» از نظر ظهیرالدوله نمی‌تواند روس‌مآب باشد و با زبان و ریشه خود در انسجام درونی^۱ و هماهنگی کامل است. تعارض بین ظاهر و رفتار مقوله‌ای است که برای ظهیرالدوله غیرقابل فهم و پذیرش است. از نظر او، فردی که لباس تمام ایرانی دارد، نباید از رفتار بیگانگان تقلید کورکورانه و گرته‌برداری بدون تأمل کند.^۲ زبان و مؤلفه‌های ظاهری فرهنگی

1. Kohärenz

۲. درباره تقلید بی‌پشتوانه فکری و از روی عادت رجوع شود به این قسمت از متن سفرنامه: «در بین راه هم نمی‌دانم در کدام یک از راهدارخانه‌ها که برای دیدن تذکره ایستاده بودیم، آن کسی که آمد تذکره ما را ببیند و حال آنکه لباسش تمام ایرانی بود و لباس خیلی پستی هم بود به احترام ما کلاه از سر برداشت. من از او پرسیدم کجایی هستی؟ گفت: قزوینی. به او متغیر شدم که چرا مثل فرنگی‌ها به جای سلام یا تعظیم کلاه برمی‌دارد.

عناصری هستند که با عنصرهای بیگانه قابل آمیزش نیستند و اگر چنین اتفاقی رخ دهد، بسیار نامطلوب و تهدیدی برای «هویت ایرانی» است و در این صورت عضویت فرد در گروه باید به طور جدی بازاندیشی شود. جای دیگر در موقعیتی مشابه، نویسنده در متن، گروهی را به روس‌مآبی متصف می‌کند. او درباره مردم رشت می‌نویسد:

«غالب مردمش روس‌مآب هستند. در مکالمات از ده کلمه البته دو کلمه‌اش لغت روسی است. بعضی هم که قهراً نمی‌توانند، از گفت‌وگو و صحبتشان پیداست که چقدر بی‌غیرت‌اند» (ظهیرالدوله ۱۳۷۱: ۶۴).

در اینجا نیز مانند مورد قبل، ظهیرالدوله از به‌کارگیری کلمات روسی در مکالمات سکنه شهر رشت برافروخته است. با تحقیر افراد و نسبت‌دادن صفات منفی چون «بی‌غیرتی» به آن‌ها هم میزان نامأنوس بودن چنین پدیده‌ای آشکار می‌شود و هم درجه فشرده‌گی^۱ مرزهای فرهنگی که این امر را تجسم می‌بخشند. یکی از مهم‌ترین جلوه‌های محافظت از مرزهای هویتی خود نزد ظهیرالدوله، جلوگیری از آغشته‌شدن زبان مردم به کلمات و اصطلاحات بیگانه است، تا جایی که کسانی را که از این مرزها مراقبت نمی‌کنند، به بی‌غیرتی محکوم می‌کند. وی در ادامه، زمانی که شخصی به صراحت تمایل خود را به آمدن روس‌ها و اشغال سرزمین‌های ایران (در اینجا سفیدرود) ابراز می‌کند، بسیار برآشفته می‌شود و در جواب فرد به ورطه توهین و ناسزا می‌افتد. در نهایت نیز اذعان می‌کند: «در رشت هرچه توانسته‌ام از این حرف‌ها زده‌ام و دیگر کسی پیش من از این گفت‌وگوها نمی‌کند، بلکه همه صحبت مجلس ما اغلب وطن‌پرستی و شاه‌دوستی و تعصب ملتی و احتراز از بیگانگان است که هر حلال‌زاده‌ای مکلف بدان است» (ظهیرالدوله ۱۳۷۱: ۶۵).

مقوله‌هایی که ظهیرالدوله هم‌ردیف هم قرار می‌دهد تا «خودی» را از «ناخودی» تفکیک کند، مقوله‌هایی هستند که وی برای شکل‌گیری «هویت ایرانی»، البته مقابل بیگانگان (در اینجا گروه روس‌های اشغالگر) لازم می‌پندارد. نکته جالب‌توجه در اینجا، تثبیت هویت از طریق

نصیحتش کردم که عادات ملتی را هیچ‌وقت تغییر ندهد. عذری که خواست این بود که روس‌ها خیلی از این راه عبور می‌کنند عادت کرده‌ام. پرسیدم که به تو یاد داده‌اند؟ گفت: خیر خودم این‌طور می‌کنم. زیادت‌ر اوقاتم تلخ شد» (ظهیرالدوله ۱۳۷۱: ۵۳).

سلبی، به معنای نفی دیگری است. تا گروه اشغالگری وجود نداشته باشد، تعصب ملی و وطن‌پرستی نیز معنا نمی‌یابد.

ظهیرالدوله در طول سفرش و پس از اینکه خاک ایران را ترک می‌کند، همچنان مرزگذاری را رها نمی‌کند. دستاوردها و مناسبات مدرن غرب برایش سویه‌های مختلفی دارد. چندوجهی و پیچیده است و دیگر برخلاف نخستین تجربه‌های مسافری به اروپا، بسیط و تک‌بعدی نیست. از نظر او غرب نمی‌تواند الگوی بی‌چون و چرای تقلید در جامعه ایران باشد و همه آنچه را ایران برای توسعه خود نیاز دارد، فراهم کند:

«تمام در و دیوار این باغ چراغ برق و به درخت‌ها فانوس‌های رنگارنگ به اشکال خیلی قشنگ آویخته بودند و مردم با یک آزادی بی‌اندازه و بی‌پردگی فوق‌العاده‌ای که به اعتقاد فقیر کمال وحشیگری است در این باغ راحت می‌کنند. زن‌های اجنبی با مردهای بیگانه مثل زن و شوهر مهربان که در خانه خودشان باشند، رفتار می‌کنند (واقعاً خیلی مورد تعجب است که اهل فرنگستان به خصوص پاریس با این همه لافی که در علم و تربیت می‌زنند و الحق دارا هم هستند، چرا در فقره شهوت‌پرستی و بی‌عصمتی که عقلاً تجری در این دو صفت مردود و ضد علم و تربیت است، این‌طور بی‌غیرت و لاابالی هستند)» (ظهیرالدوله ۱۳۷۱: ۱۷۸).

«لاابالی‌گری» و «بی‌عصمتی» دو مقوله‌ای است که نویسنده آن را با آزادی بی‌حد و حصر فرنگیان مرتبط می‌داند و در طول سفرش بارها به آن اشاره می‌کند.^۱ آنچه برای نگارنده درک‌نشدنی است، ملازم‌شدن پیشرفت علمی و اصول ضداخلاقی است؛ مسئله‌ای که از دیدگاه او شایسته تفکیک و مرزبندی است. فرنگیان «شهوت‌پرست»، «لاابالی» و «بی‌عصمت» هستند. با این حساب برای نویسنده نوع رابطه زن و مرد در اروپا نه تنها قابل درک و تقلید نیست

۱. برای نمونه رجوع شود به این مثال: «پاریس خیلی خلق بی‌عاری دارد. راستی (بیزمارک) چه خوب گفت که (پاریس قهوه‌خانه و تماشاگاه دنیا است. باید شخص در دول دیگر کار بکند و برای رفع خستگی از کار به پاریس برود). هیچ نمی‌ماند که این همه خلق که اینجا جمع شده‌اند جز تفریح و گشت و بیعاری و عقب زن‌ها افتادن کاری دیگر داشته باشند. غالب اهل پاریس از بس شب‌ها تا صبح در تماشاخانه‌ها، باغ‌ها و به خانه‌ها هستند، خوابشان را روز توی درشکه‌ها که نشسته‌اند و باز به یکی از همان جاها می‌روند می‌کنند» (ظهیرالدوله ۱۳۷۱: ۱۸۷).

مرزگذاری فرهنگی)، بلکه چون جایگاه خود را از لحاظ اخلاقی به این موقعیت بالادست می‌یابد، در خود قدرت تعریف و نام‌گذاری موقعیت^۱ را می‌بیند؛ از این رو بیگانه را تحقیر و به او توهین می‌کند (مرزگذاری اجتماعی).

دسته دوم: «خودی» مطرود و «دیگری» قابل انطباق

ظهورالدوله حین سفرش در اروپا موقعیت‌هایی را تجربه می‌کند که نمی‌تواند وجوه مطلوب و قابل اکتساب آن را نادیده بگیرد. ذهن او همواره در حال مقایسه دریافت‌هایش با وضعیت داخل ایران است. نوآوری سفرنامه ظهورالدوله از متن‌های پیشین در این است که وی تنها به مقایسه صرف اتکا نمی‌کند. او ابتدا سعی می‌کند با شرح جزئیات خواننده را با موقعیت بیگانه آشنا کند، سپس با وضعیت مشابه در ایران مقایسه می‌کند و به انتقاد از خود می‌پردازد. سرآخر پیشنهاد و راهکار عملی خود را برای بهبود اوضاع ارائه می‌دهد. او آنچه را که مطابق با نظام ارزشی و معنایی «ایرانیان» می‌پندارد، قابل‌پذیرش معرفی می‌کند و در مواردی خاص، هم‌درجه و پیشرفته چون اروپایی‌ها شدن را برای خاستگاهش شدنی قلمداد می‌کند.

«در پاریس از کسی سؤال نکردم، ولی [در] (ورشای) پرسیدم اداره حکومت شهری که برای تمام ادارات است و هیچ‌کس حق مداخله در آن ندارد، از هر خانه و هر هتل سالی یک ماه کرایه‌اش را برای شوارع و این کارهای شهر می‌گیرد؛ مثلاً هتل اگر سالی دوازده هزار تومان کرایه‌اش باشد، مجبوراً باید هزار تومانش را به اداره حکومت شهری بدهد یا دکان همین‌طور [...] به بسته‌های سیگار و سیگارت تمبر مخصوصی است که می‌چسبانند و مبلغ خیلی جزئی می‌گیرند. از این قبیل چیزها که هیچ نمایی ندارد، ولی نان و گوشت و سوزاندنی که کلیه مردم محتاج به آن‌ها هستند، هیچ‌وقت قیمتش کم و زیاد نمی‌شود. [...] و در عوض آن یک قسمت از دوازده قسمت کرایه‌ها که می‌گیرد، در هر کوچه و خانه و هر هتل و هر مرتبه هشتم و نهم هر وقت که پیچ آب را باز کنند، آب جاری که از سه‌فرسنگی و چهارفرسنگی پاریس سرپوشیده می‌آید، فوران دارد و هیچ‌وقت یک سنگ کوچک در معابر کنده‌شده نیست. مگر آنکه فوری مشغول مرمت و تعمیر هستند.

اینجاها این‌طور مردم متصل پول می‌دهند که این‌طور است، ولی در تهران مردم که را می‌بینی

پنجاه سال است؛ مثلاً از خراسان به تهران آمده و بدون آنکه مکتبی آورده باشد یا مواجبی داشته باشد یا نوکر و کاسبی کرده باشد، فقط از راه به زور از مردم چیزگرفتن، صاحب خانه و چندین دکان و مستقل و ملک در شهر می‌شود و یک شاهی هم به هیچ اسمی به حکومت نمی‌دهد. [...] هر کاری اولش زحمت دارد. اینجا هم که این‌طور شده است. در سال اول و دوم مردم نارضا بودند. بعد از آنکه گرفتند و درست کردند و مردم دیدند که بهتر است، در کمال رضایت می‌دهند. کار را باید کرد. اگرچه اولش به زور باشد.

در تهران تمام این کارها گردن دولت و سلطنت بیچاره است که سالی تقریباً چهل هزار تومان که چهارصد هزار فرانک زیادتر است، شخصاً از جیب خودش برای تمیزی خیابان و شوارع شهر تهران می‌دهد و هنوز یک ماه نگذاشته آن‌طور صاحب‌خانه‌ها که عرض کردم، سنگ کنار پیاده‌رو خیابان را کنده، برای مصرف بنایی به درون خانه‌ها می‌برند. پژوهشاً حکومت شهریه پاریس سالی نوزده کرویر تومان پول ایران برای خیابان‌ها و کوچه‌ها و راه‌آب‌ها به عناوین مختلفه از مردم پاریس می‌گیرد تا پاریس، پاریس شده است (من ضامن که مردم شهر تهران از روی قاعده و درستی سالی صد هزار تومان برای این‌طور کارها به اداره مخصوص با شرایط مخصوص بدهند، در بیست سال خیلی تمیزتر از پاریس بشود. شرط اولش آن است که آنکه برای این کار انتخاب می‌شود، سال اول از مداخل این کار چشم ببوشد تا چشم مردم نترسد (اینجاست که تیرمان به سنگ آمده است)» (ظهیرالدوله ۱۳۷۱: ۱۹۰).

ظهیرالدوله کاملاً مطمئن است که مسیر توسعه در ایران با مجموعه‌ای از اقدامات پراگماتیک و انضمامی قابل طی شدن است؛ البته نه آن‌گونه که دولتمردان پیش‌تر قصد اجرای عجولانه‌اش را داشتند، بلکه اقدامات قبلی احتیاج به بازاندیشی و اصلاحات دارد، آن هم با صبر و استمرار بسیار. آن ساده‌اندیشی و خوش‌بینی بدون آگاهی به ملزومات دنیای جدید، اکنون جای خود را به بدبینی و دید انتقادی به اصلاح هرچه سریع‌تر امور داده است.

در نقل قول اخیر آنچه موجبات «آبادانی» کشور (هر کشوری) را فراهم می‌کند، دادن مالیات به حکومت است که با آن مجال رسیدگی به شهر و امورات شهری فراهم می‌شود. تمیز و تعمیرکردن شهر، رساندن آب لوله‌کشی به نقاط مختلف و به‌طور کلی مسائل مربوط به شهرداری از آن مقوله‌های قابل اکتسابی هستند که در رشد و توسعه شهرهای مدرنی چون پاریس نقش بسزایی ایفا کرده‌اند و همچنین می‌توانند با استمرار در آموزش و تمرین، در

جامعه ایران به همان سیاق اجرا شوند، اما از منظر نگارنده، پذیرش الگوی عملی جدید برای به عهده گرفتن مسئولیت اجتماعی در قبال پرداخت مالیات و امورات مربوط به اداره شهر، نیازمند همراهی مردم است. اگر این همراهی به طور طبیعی به وجود نیامد، باید اعمال زور شود؛ البته این تنها مردم نیستند که باید نقش خود را ایفا کنند، بلکه حکام نیز باید بتوانند به طور متقابل ایجاد اعتماد کنند و به جلب رضایت مردم بپردازند؛ مسئله‌ای که از نظر نگارنده سخت به دست می‌آید.

ظهيرالدوله در همان بند آخر تأکید می‌کند که اگر الگوی اروپایی، با همان میزان بودجه دریافتی در شهرهای ایران مبنای عمل قرار بگیرد، ایران از لحاظ جلوه‌ها و جاذبه‌های شهری از پاریس هم پیشرفته‌تر خواهد شد. نکته قابل توجه این است که جامعه ایران آن زمان از لحاظ مدیریت شهری و درجه توسعه‌یافتگی رتبه فرودستی از دیگر جوامع اروپایی دارد، اما با راهکارهای عملی و رعایت دستورالعمل‌های مشخص، ایران کنونی مطرود از عرصه پیشرفت، نه تنها به عرصه بازخواهد گشت، بلکه رقیبان اروپایی خود را نیز پشت سر خواهد گذاشت. به نظر می‌آید که در آستانه انقلاب مشروطه امیدی تازه در روح و ذهن نگارنده دمیده شده که نگذاشته است رؤیای «دوباره قدرتمند شدن ایران» به کلی از بین برود. در نمونه بعدی، مانند مثال‌های قبلی دسته دوم، امر خودی و آشنای سابق اکنون به واسطه مرزهای اجتماعی از دایره خودی‌ها نه تنها طرد بلکه تحقیر و استهزا هم می‌شود. در موقعیتی که ظهيرالدوله شرح می‌دهد، از ملاقاتش با شاهزاده ایرانی می‌گوید که ظاهر «فرنگی» عجیبی دارد. ابتدا برای معالجه به پاریس آمده، ولی آنجا ماندگار شده است:

«اعتقاد شخص من این است که چه برای تحصیل، چه برای معالجه، این‌طور اشخاص نباید به پاریس بیایند. اگر مریض‌اند در همان مملکت خودشان معالجه کنند. خوب شد، شد. نشده، به درک. اگر برای تحصیل می‌آیند، لازم نیست [...] به پاریس بیایند و خودشان را شاهزاده بگویند و درشکه مخصوص نگاه بدارند و مترس یعنی مخصوص نگاه بدارند و با او هر روزه و هر ساعت در آن درشکه نشسته، مشغول هرزگی باشند [...]»

اگر شخص راستی می‌خواهد تحصیل کند در هر نقطه دنیا ممکن است. به خصوص در تهران که از سال اول سلطنت اعلی حضرت مظفرالدین‌شاه تا به حال تقریباً چهل مدرسه حسابی باز شده که هرطور علم، تحصیلات و تکمیلش ممکن است. بله، بعد از آنکه

شخص در مملکت خودش عالم شد و خونش خون اهل مملکتش شد و غیرت پیدا کرد و شاه پرست شد و فهمید که اگر از یک نفر اهل مملکتش بد بگوید به خودش و پدرش گفته است، عیب ندارد و به قدر یک هفته بیاید پاریس و تمیزی و کارخانه‌ها و صنایع یدی و علوم دیگر را تماشا کند. برای اینکه در مملکت خودش که مراجعت کرد، به قدر قوه معمول ندارد. نه آنکه بیاید فرنگستان و هیچ یاد نگیرد، جز با کارد و چنگال غذا خوردن و با کاغذ کون پاک کردن و عیب مملکت و ملت و مذهب گفتن و تعریف بی‌غیرتی و لحاف کشی فرنگی‌ها را کردن. پرحرف ناپسند زدم. برویم سر گزارش خودمان» (ظهیرالدوله ۱۳۷۱: ۱۶۴-۱۶۶).

اواخر دوران سلطنت مظفرالدین‌شاه، گروه اولیه دانشجویان اعزامی دیگر بازگشته بودند و هم‌زمان با بازگشت آن‌ها مناقشات حول افراد «فرنگ‌رفته» و بعضاً استحاله‌یافته شکل گرفت. از اولین آثاری که در شکل‌گیری گفتمان «از فرنگ برگشته‌ها» تأثیرگذار بوده و به بحث‌ها دامن زده است، رساله مجدییه اثر مجدالملک سینکی است. وی در این رساله به فرنگ‌رفته‌ها لقب «بوقلمون‌های ایرانی» می‌دهد و آز و طمع آن‌ها را از مابقی اقشار جامعه بیشتر توصیف می‌کند؛ زیرا از بیت‌المال مبالغ هنگفت خرج سفر خود می‌کنند و با تقلیدی کورکورانه تنها صفات سطحی و ظاهری فرنگیان را از آن خود می‌کنند و پس از یک دوره «مفت‌خوری» و «بی‌عاری» در فرنگ و بازگشت به مملکت، حکومت را به باد انتقاد می‌گیرند و چنانچه به مقام و منصبی برسند، همه آن انتقادات را فراموش کرده، خود بدتر از پیشینیان دست به چپاول اموال ملت می‌زنند (سینکی، ۱۳۹۲: ۵۲).

این ذهنیت قالبی به فرنگ‌رفته‌ها در سفرنامه‌ی ظهیرالدوله نیز نمود پیدا می‌کند. نگارنده در این بخش از نوشته‌ی خود به‌وضوح به ترسیم مرزهای فرهنگی بین آن دسته از عناصری اقدام می‌کند که قابلیت آمیختگی در نظام معنایی خودی را دارند. آن دسته هم که این قابلیت را ندارند، با طرد و تحقیر مقام فرودست را اشغال می‌کنند و رابطه با آن‌ها ارتباطی از بالا به پایین، دارای سلسله‌مراتب^۱ و در نتیجه نامتقارن^۲ خواهد بود. بیگانه قلمداد کردن «از فرنگ بازگشته‌ها» و نسبت‌دادن صفت‌هایی مانند «بی‌غیرتی» و «بی‌دینی» و خدمت بیگانگان را کردن این دسته از ایرانیان را به بیگانگان تمام‌عیار تبدیل می‌کند.

-
1. Hierarchie
  2. Asymmetrical

مرزها کاملاً مشخص است؛ تنها آنچه کاربرد دارد، به کار معینی می‌آید، نیاز مشخصی را برطرف می‌کند و قابلیت تقلید و اکتساب دارد. دوگانه^۱ «به‌دردبخور» و «به‌دردنخور» دوگانه‌ای است که از زمان عباس میرزا و هم‌زمان با اعزام اولین هیئت دانشجویی برای کسب علوم نوین به غرب، تاکنون بر گفتمان توسعه در جامعه ایران احاطه داشته است. از نظر ظهیرالدوله کافی است فرد برای یادگیری و آشنایی با مهارت‌های مربوط به امور اداره شهر و کسب صنایع و علوم جدید (که بیشتر منظور همان علوم پایه است) به شهرهای اروپایی سفر کند و پس از مدتی کوتاه دوباره به کشورش بازگردد. نکته تازه‌ای که این بند از نمونه‌های ذکرشده قبلی دارد، برجسته‌کردن ویژگی‌های مثبت جامعه ایران است که به‌خصوص در سفرنامه ظهیرالدوله دارای دو وجه است: نخست اینکه، این نوشته در واقع سفارت‌نامه به حساب می‌آید و بنابراین نوشته‌ای است رسمی که اگر نگوییم رویکردی کاملاً تبلیغاتی، ولی نیمه‌تبلیغاتی دارد و به‌طور ضمنی نظام حکومتی موجود را حمایت می‌کند. دوم اینکه همان‌طور که در ابتدای این متن نیز اشاره شد، ما در اواخر دوران قاجار با بارقه‌هایی از جهت‌گیری ذهنیت عموم نسبت به ایرانی‌بودن و شکل‌گیری هویت جمعی ایرانی مواجه هستیم که به‌خصوص در این سفرنامه و حین برخورد با فرهنگ‌های کاملاً متفاوت و بیگانه، بیش از پیش مطرح و به مسئله اصلی مسافر تبدیل می‌شود: فرد ایرانی تنها در صورتی که در جامعه خودش رشد کرد و به اصطلاح یک ایرانی تمام‌عیار شد، می‌تواند به کشورهای بیگانه سفر کند. این گونه می‌تواند با «غیرتی» که در او پرورش یافته است، خود را در برابر اغیار محافظت کند و تنها عناصر به‌دردبخور و «بی‌ضرر» را بگیرد و به سرزمینش انتقال دهد.

نتیجه‌گیری

مسئله اصلی نوشته پیش‌رو، پروبلماتیزه کردن پدیده رویارویی فرهنگی بود. پیش‌فرض مقاله حاضر مبتنی بر این دیدگاه بود که به‌طور کلی در سفرنامه‌ها بیش از هر متن تاریخی دیگری، روند اثبات یا به عبارتی، متبلورشدن «خود» و آگاهی از خود در برابر «دیگری» ترسیم می‌شود.^۲ این

1. Dichotomie

۲. اینکه دیگری هر جامعه‌ای کیست و سیر شکل‌گیری‌اش در طول تاریخ به چه صورت است، برای هر جامعه‌ای متفاوت است و نیاز به تحقیقی عمیق و همه‌جانبه دارد.

روند در ایران، به‌ویژه در سفرنامه‌های دوران قاجار به بعد و با تزايد ارتباط میان ایران و غرب قابل‌مشاهده است. متنی که در اینجا برای بررسی موردی انتخاب شد، چه از لحاظ شکلی و چه از لحاظ مضمونی، دارای ویژگی‌های برجسته‌ای بود که بیش از سفرنامه‌های هم‌دوره‌اش هدف این مقاله را تقویت می‌کرد. سعی بر آن بود که از خلال متن، آن قسمت‌هایی بررسی شدند که در آن‌ها فرایندهایی که به‌کمک سازوکارهای روایی به برساخت پدیده‌ی مرز و مرزبندی اجتماعی و فرهنگی منجر می‌شوند، به تصویر کشیده شده باشد.

سفرنامه‌ی ظهیرالدوله نه‌تنها بازتاب‌دهنده‌ی شرایط اجتماعی - فرهنگی و آشنفگی‌های جامعه‌ی ایران در آستانه‌ی انقلاب مشروطه است، بلکه به‌سبب موقعیت اجتماعی نگارنده‌اش افق‌های تازه‌ای را پیش‌روی خواننده‌ی هم‌عصر و حتی خواننده‌ی کنونی خود می‌گشاید. دیگر غرب آن درخشندگی اولیه‌اش را که چشم مشاهده‌گر را کور می‌کرد، از دست داده است. اکنون محور توجه از پیشرفت کشورهای مقصد به نقص‌های جامعه‌ی ایران معطوف شده است. بیشتر از آنکه دیگری ستایش شود، خود ملامت و سرزنش می‌شود. این چرخش زاویه‌ی دید^۱ از آن روست که تلاش‌های اولیه برای تغییر و اصلاح ناکام مانده و حال به عبارتی عصر اصلاح‌اصلاحات است. با گسترش نارضایتی‌ها و اعتراضات مردمی اندک‌امیدی ایجاد شده است که شاید بتوان به این بیمار در حال احتضار کمکی کرد.

در سفرنامه‌ی ظهیرالدوله با دو گروه مرزبندی مواجهیم که هر دو ترکیبی از مرزگذاری‌های اجتماعی و فرهنگی هستند. نکته‌ی قابل‌توجه در دسته‌ی اول بیگانگی‌شمردن خودی حتی قبل از خارج‌شدن از خاک ایران است. نکته‌ی بدیع دسته‌ی دوم درواقع همان راهکار و آلترناتیوی است که نگارنده پس از شرح موقعیت مطلوب و قابل‌تقلید بیگانه و طرد و تحقیر امر خودی ارائه می‌دهد تا کشورش به رستگاری برسد. غافل از اینکه ساختارهای اجتماعی و فرهنگی، نهادها و مؤسسات، مقوله‌هایی خنثی نیستند که بشود با اکتساب صرف و نادیده‌گرفتن ریشه‌ها و زمینه‌ی تاریخی آن‌ها به جامعه‌ای با نظام ارزشی متفاوت منتقل کرد.

درنهایت باید به مطالعه‌ی انواع مرزبندی در سفرنامه‌ی ظهیرالدوله به‌مثابه‌ی بررسی شکل‌گیری آگاهی و هویت جمعی در ایران اشاره کرد که می‌توان جوانه‌هایش را در متن همین سفرنامه

جست. از این منظر، مقاله حاضر می‌تواند پیش‌درآمدی باشد بر بسط‌دادن بحث جستن ریشه‌های تاریخی و فرهنگی رابطه با غرب و پژوهش دربارهٔ اساس شکل‌گیری این رابطه در بستری تاریخی. با گسترش و تعمیق مطالعات در این زمینه می‌توان در وهلهٔ اول، به درک همه‌جانبه‌تری از هویت جامعهٔ ایران و ریشه‌های فرهنگی و تاریخی آن دست پیدا کرد و در مرحلهٔ بعد با گشودن گره‌های ذهنی و فکری که در روند این ارتباط برای جامعهٔ ایران به وجود آمده، گامی بلند برداشت.

منابع

- رضوانی، محمد اسماعیل (۱۳۷۱)، مقدمه سفرنامه ظهورالدوله همراه مظفرالدین شاه به فرنگ، تهران: مستوفی.
- سینکی، محمد مجدالملک (۱۳۹۲)، کشف الغرائب یا رساله مجدیه، تهران: آبی.
- شیرازی، میرزاصالح (۱۳۴۷)، سفرنامه، تصحیح و دوباره نویسی: سید محمدعلی شهرستانی، تهران: نشر روزن.
- صفایی، ابراهیم (۱۳۴۴)، رهبران مشروطه، ۲ جلد، تهران: جاویدان.
- ظهورالدوله، علی ابن محمدناصر (۱۳۷۱)، سفرنامه ظهورالدوله همراه مظفرالدین شاه به فرنگ، تهران: مستوفی.
- ظهورالدوله، علی خان (۱۳۹۶)، چتته صفا، مصحح: علیرضا کیاکاظمی، تهران: پیکره.
- ظهورالدوله، علی خان (۱۳۵۲)، خاطرات و اسناد ظهورالدوله، تهران: فرانکلین.
- **Barth, Fredrik (1998)**, Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference, **Middleton: Waveland Press.**
- **Bauer, Markus/Rahn, Thomas (1997)**, Die Grenze. Begriff und Inszenierung, **Berlin: Akademie Verlag.**
- **Bitterli, Urs (1976)**, Die "Wilden" und die "Zivilisierten": Grundzüge einer Geistes- und Kulturgeschichte der europäisch-überseeischen Begegnung, **München: Verlag C. H. Beck.**
- **Daniel, Elton (2002)**, "The Hajj and Qajar Travel Literature", Society and Culture in Qajar Iran. Studies in Honor of Hafez Farmayan, **Daniel L. Elton (Ed.), Costa Mesa, California: Mazda Publishers, 215-238.**
- **Durkheim, Émile (1981)**, Die elementaren Formen des religiösen Lebens, **Frankfurt am Main: Verlag der Weltreligionen.**
- **Eigmüller, Monika/Vobruba, Georg (2006)**, Grenzsoziologie; Die politische Strukturierung des Raumes, **Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.**
- **Ekbal, Kamran (1977)**, Der Briefwechsel 'Abbās Mīrzās mit dem britischen Gesandten MacDonal Kinneir im Zeichen des zweiten russisch-persischen Krieges (1825–1828). Ein Beitrag zur Geschichte der persisch-englischen Beziehungen in der frühen Kadscharenzeit, **Freiburg: Klaus Schwarz Verlag.**
- **Faber, Richard/Neumann, Barbara (1995)**, Literatur der Grenze – Theorie der Grenze, **Würzburg: Königshausen und Neumann.**
- **Fragner, Bert (1979)**, Persische Memoirenliteratur als Quelle zur neueren Geschichte Irans, **Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.**
- **Görner, Rüdiger/Kirkbright, Suzanne (Hrsg.) (1999)**, Nachdenken über Grenzen, **München: Iudicium.**
- **Koselleck, R. (1979)**, "Zur Historischen Semantik Asymmetrischer Gegenbegriffe", in **R Koselleck (Ed.)**, Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten, **(PP: 211-259, Frankfurt: Suhrkamp.**

- **Lamont, Michèle (1992)**, Money, Morals and Manners: The Culture of the French and American Upper-Middle Class, **Chicago: University Chicago Press.**
- **Lamont, Michèle/ Molnár, Virág (2002)**, “The Study of Boundaries in the Social Sciences”, *Annual Review of Sociology*, No 28, 167–197.
- **Matthee, Rudi (2016)**, “From Splendour and Admiration to ruin and Condescension: Wester Travellers ro Iran from the Safavids to the Qajars”, *Iran- Journal of the British Institute of Persian Studies*, No 54, 3-22.
- **Medick, Hans (2006)**, „Grenzziehungen und die Herstellung des politisch-sozialen Raumes; Zur Begriffsgeschichte und politischen Sozialgeschichte der Grenzen in der frühen Neuzeit“, *Grenzsoziologie: Die politische Strukturierung des Raumes*, **Monika Eig Müller/Georg Vobruba (Hrsg.)**, Wiesbaden: Springer VS, S. 37-51.
- **Münkler, Herfried/Ladwig, Bernd (1998)**, „Das Verschwinden des Fremden und die Pluralisierung der Fremdheit“ Die Herausforderung durch das Fremde, **Berlin: Akademie Verlag GmbH**, 11–25.
- **Osterhammel, Jürgen (1995)**, „Kulturelle Grenzen in der Expansion Europas“, *Saeculum; Jahrbuch für Universalgeschichte*, Nr. 46., 1. Hj., 101–138.
- **Parvizi, Amineh (1999)**, Die globale kapitalistische Expansion und Iran; Eine Studie der iranischen politischen Ökonomie (1500–1980), **Münster, Hamburg und London: LIT Verlag.**
- **Pratt, Mary Louise (1992)**, *Imperial Eyes. Travel Writing and Transculturation*, **London/New York: Routledge.**
- **Reuter, Julia 2002**, Ordnungen des Anderen; Zum Problem des Eigenen in der Soziologie des Fremden, **Bielefeld: Transcript Verlag.**
- **Ringer, Monica (2001)**, Education, Religion, and the Discourse of Reform in Qajar Iran, **California: Mazda Publishers.**
- **Ringer, Monica (2002)**, “The Quest for the Secret of Strength in Iranian Ninteenth-Century Travel Literature: Rethinking Tradition in the Safarnameh”, *Iran and the surrounding World: Interactions in Culture and Cultural Politics*, **Nikki R. Keddi/Rudi Matthee (Ed.)**. Seattle/London: University of Washington Press, 146–161.
- **Simmel, Georg (1983)**, Soziologie. Untersuchung über die Formen der Vergesellschaftung, **Berlin: Duncker & Humblot**, 509–512.
- **Sohrabi, Naghme (2012)**, Taken for Wonder. Nineteenth-Century Travel Accounts from Iran to Europe, **Oxford: Oxford University Press.**
- **Tavakoli-Taraghi, Mohammad (2001)**, Refashioning Iran. Orientalism, Occidentalism and Historiography, **Hampshire: Palgrave.**
- **Thomas, Konrad (2008)**, „Die unsichtbaren Objektivität der Grenze“, *Neuer Mensch und kollektive Identität in der Kommunikationsgesellschaft*, **Gerhard Preyer (Hrsg.)**, Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 108-118.